

Νέα στοιχεία για το παλαιοαθηναϊκό ιδίωμα

Νικόλαος Παντελίδης

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

ABSTRACT

The paper offers new evidence contributing to a sketch of the history and description of the dialect of old Athens attempted in a previous paper (Pantelidis 2016). New evidence confirms previous remarks on the variety's features, whereas new data underline its similarity with both Peloponnesian and Aegean insular varieties. This view can contribute to a substantial change in our understanding of the dialect map and the history of (southern) Modern Greek.

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: ασυνιζησία, δυνητική, ελληνοφωνία, ευχετικές δομές, νοτιοελλαδικά ιδιώματα, τετελεσμένοι χρόνοι, τσιτακισμός, φωνολογικός αρχαϊσμός

1. Εισαγωγή

Στο πλαίσιο γενικότερης έρευνας για την ιστορία των νεοελληνικών διαλέκτων δημοσίευσα πριν από λίγα χρόνια ειδική μελέτη για το παλαιοαθηναϊκό ιδίωμα βασισμένη σε πρωτογενή έρευνα των πηγών (Παντελίδης 2016α). Η συνέχιση της έρευνας ανέδειξε έκτοτε μια σειρά νέων μαρτυριών, τόσο πρωτογενών όσο και δευτερογενών, οι οποίες έρχονται να συμπληρώσουν την εικόνα. Στόχος της παρούσας μελέτης είναι η ανάδειξη των εν πολλοίς δυσεύρετων αυτών πηγών και η για πρώτη φορά αξιοποίησή τους για γλωσσολογικούς σκοπούς.

2. Νέες μαρτυρίες και πρωτογενείς και δευτερογενείς πηγές

Στην ενότητα αυτή παρουσιάζονται οι νέες μαρτυρίες και πηγές κατά χρονολογική σειρά εκδόσεώς τους ή παρουσίας τους σε κείμενα.

Ο τούρκος περιηγητής Εβλιγιά Τσελεμπί, ο οποίος διέσχισε την Αττική από βορρά και επισκέφτηκε την Αθήνα στα 1667, μας άφησε μία από τις παλαιότερες αναφορές στην εθνοτική και γλωσσική σύνθεση της Αττικής (Τσελεμπί 1991: 166-168, 194). Συγκεκριμένα αναφέρει ως *Ρωμιούς*, δηλαδή ελληνόφωνους, τους κατοίκους του Ωρωπού, τους κατοίκους ενός μάλλον μικρού οικισμού στην περιοχή του σημερινού Τατοΐου και τους μισούς από τους κατοίκους της Κηφισιάς. Οι κάτοικοι των παραπάνω οικισμών θα μιλούσαν το ίδιο το παλαιοαθηναϊκό ιδίωμα ή μια ποικιλία στενά συγγενική προς αυτό. Αντίθετα, στους κατοίκους της Χασιάς (Φυλής) και των Κουντούρων αναφέρεται με το εθωνύμιο *Αρναούτηδες* (Αρβανίτες). Στην Αθήνα διαπιστώνει ότι η πόλη κυριαρχείται από τους υπόδουλους Έλληνες και ότι οι τούρκοι κάτοικοι της πόλης μιλούν *ρωμαίικα* (=ελληνικά), εφόσον συναλλάσσονται και βρίσκονται διαρκώς σε επαφή με το ελληνικό στοιχείο της πόλης.

Ο γάλλος περιηγητής J. Spon αναφέρει ότι το 1675-1676 στη σύντομη διαδρομή από το χωριό Χασιά μέχρι την Αθήνα οι βοσκοί και οι αγρότες χαιρετούσαν τον ίδιο και τη συνοδεία του με τα λόγια *καλώς ήρθετε άρχοντες και καλώς εκοπιάσετε* (Spon & Wheler 1679: 75-76), μαρτυρώντας τη χρήση της κατάληξης *-ετε* στο 2.ΠΛΗΘ. των παρελθοντικών χρόνων, όπως συμβαίνει και στις συγγενικές ποικιλίες της Εύβοιας, των Μεγάρων και της Αίγινας.

Ο αθηναίος λόγιος του νεοελληνικού διαφωτισμού Παναγιώτης Κοδρικάς παρέχει στα 1818 μαρτυρία για το αθηναϊκό επιφώνημα *ίρος* (1818: 156-157, υποσημ. (α), βλ. και Παντελίδης 2016α: 135):

«Ἄς σημειώσωμεν δὲ ὅτι ἡ λέξις Ἴρος σώζεται εἰς τὰς Ἀθήνας ἐν δημοτικῇ χρήσει ἀμεταποίητος, τὴν ὁποίαν τὴν μεταχειρίζονται τὰ παιδιά χλευαστικῶς ἐπὶ νόγου, κήρυγμα ἀσχημοσύνης τὸ Ἴρος! Ἴρος! ἐκφέροντα, ὅταν ἰδοῦν κανένα

ἀσχημονοῦντα, ἢ ἀπρεπές τι, ἢ ποταπὸν, ποιοῦντα, ἢ λέγοντα. Καὶ αὐτὴ εἶναι ἡ παρ' Ὀμήρῳ κυρίως σημασία τοῦ ὀνόματος».

Απαριθμώντας μάλιστα τις νεοελληνικές γλωσσικές ποικιλίες προβαίνει στην παλαιότερη γνωστή μέχρι στιγμής και πολύ ενδιαφέρουσα παρατήρηση για τη στενή συγγένεια του παλαιοαθηναϊκού ιδιώματος με πελοποννησιακές ποικιλίες και την ελληνόφωνη Βοιωτία, εκτός από τη γνωστή του συγγένεια με τις ευβοϊκές ποικιλίες:

«Ἡ τῆς Ἀττικῆς, πρὸς ἣν ἀνάγεται ἡ τῆς Εὐβοίας, καὶ Βοιωτίας, καὶ Πελοποννήσου ἐν γένει διάλεκτος...» (1818: 257).¹

Ο γάλλος υποκόμης de Marcellus (1795-1865) επισκέφτηκε την Αθήνα στα 1820. Αναφερόμενος στις νεαρές Αθηναίες έγραψε χαρακτηριστικά:

«Έχουν φωνές στριγγιές και διαπεραστικές, τις οποίες η αθηναϊκή διάλεκτος, η πιο φθαρμένη από όλα τα ιδιώματα της δημόδους γλώσσας, τις καθιστούσε ακόμη πιο δυσάρεστες στο αυτί» (1839: 468-469).

Και ο G. B. Derrington επηρεασμένος από τη γενικότερη εντύπωση που επικρατούσε για το παλαιοαθηναϊκό ιδίωμα, αναφέρει ότι στην Αττική μιλιόταν τότε η «πιο παρεφθαρμένη γλώσσα», ενώ κάποτε (δηλ. κατά την αρχαιότητα) η γλώσσα της Αθήνας ήταν «η πιο εκλεπτυσμένη και η πιο καθαρή» (1823: 14).

Ο γερμανός ιστορικός του βυζαντινού δικαίου Karl Eduard Zachariä von Lingenthal (1812-1894) παρατήρησε σε ταξίδι του στα 1837-1838 τη γλωσσική ποικιλία των Αθηναίων και έκανε σαφή αναφορά στον τσιτακισμό και την ασυνιζησία της:

«Ἡ γλώσσα των Αθηναίων εἶναι μέχρι σήμερα διαφορετικὴ ἀπὸ των υπόλοιπων Ἑλλήνων, και μάλιστα ως προς τα στοιχεῖα εκείνα, με βάση τα οποία τεκμηριώνεται η συγγένεια με την αττικὴ διάλεκτο της παλαιάς εποχής. Π.χ. στις λέξεις που λήγουν σε *ια* και τονίζονται -σύμφωνα με τον τρόπο γραφῆς και ομιλίας των αττικῶν συγγραφέων- στην προτελευταία συλλαβή, οι Αθηναῖοι συνηθίζουν ακόμη και σήμερα να τονίζουν την προτελευταία συλλαβή, ενώ οι υπόλοιποι Ἕλληνες κατὰ κανόνα μετακινούν τον τόνο στο *α* και προφέρουν το *ια* σαν μία συλλαβή. Το *κ* οι Αθηναῖοι το προφέρουν ὡπως προφέρουν οι Ἰταλοί το *c*» (1840: 162-163).

Σε υποσημείωση φέρνει ως παράδειγμα ασυνιζησίας τη λέξη *παιδιά*: «Στην Αθήνα λένε *παιδιά*, στην υπόλοιπη Ελλάδα [λένε] *παιδιά*». Σε ό,τι αφορά τον τύπο του τσιτακισμού της παλαιοαθηναϊκής γλωσσικής ποικιλίας, η μαρτυρία του von Lingenthal συμφωνεί με αυτήν του γάλλου περιηγητή Spon περίπου ενάμισι αιώνα νωρίτερα (1675-1676), περί ουρανοφατνιακού/φατνοουρανικού («παχέος») τσιτακισμού ([ʃ], [dʒ] ή [tɛ], [dʒ], βλ. Manolessou & Pantelidis 2013: 278).

Ο Γ. Χρυσοβέργης στη γραμματική του αναφέρθηκε στο σχηματισμό των ουδετέρων ουσιαστικών σε *-μα* στο παλαιοαθηναϊκό ιδίωμα:

«...καὶ τινὰ οὐδέτερα, ἄτινα κατὰ τοὺς νῦν Ἀθηναίους λήγουν εἰς Σ· οἶον, αἶμας, γάλας...» (1839: 31).

¹ Υπόθεση περί ύπαρξης μιας ευρύτερης παλαιάς διαλεκτικής ζώνης, η οποία θα εκτεινόταν από την Αττική και την Εύβοια διαμέσου Μεγάρων και Πελοποννήσου μέχρι τη Μάνη, έκανε ο Dawkins (1940: 19) χωρίς όμως να την τεκμηριώσει. Για μια απόπειρα τεκμηρίωσης αυτής της υπόθεσης βάσει συγκεκριμένων γλωσσικών δεδομένων, βλ. Παντελίδης (2016β).

Ο Léon de Laborde κάνει αναφορά στα 1854 στις πηγές για την Αθήνα από το 1650 και εξής:

«Αυτοί οι απόγονοι των Αθηναίων του Περικλή πρέπει να ομολογήσω ότι είχαν φθείρει τη γλώσσα του Δημοσθένη...».

Σε παράρτημα στο τέλος του βιβλίου δημοσιεύει τις επιστολές ενός γερμανού σημαιοφόρου από την Έσση, του Hombergk, γραμμένες από την Βενετία, πριν από το ταξίδι προς την Ελλάδα και την Αθήνα. Σε μία από αυτές με ημερομηνία 2 Οκτωβρίου 1687 ο Hombergk αναφέρει, στηριζόμενος προφανώς στη μαρτυρία τρίτων, τα εξής σχετικά με τη γλωσσική ποικιλία των Αθηναίων:

«Η Αθήνα είναι κατά τα άλλα μία πολύ μεγάλη και πολυάνθρωπη πόλη, και οι Αθηναίοι πολύ ευπαρουσίαστοι και ευγενείς άνθρωποι, μόνο που δεν μπορείς να τους καταλάβεις όταν μιλάνε ελληνικά» (1854: 1687).

Ο γερμανός φιλόλογος Ernst Curtius (Ερνέστος Κούρτιος, 1814-1896) έκανε στα 1857 την εξής έμμεση αναφορά στον τσιτακισμό:

«Από τα άηχα σύμφωνα, το κ έχασε στη θέση πριν από e και i, τουλάχιστον στις διαλέκτους της Αττικής και των νησιών, την υπερωική του προφορά, όπως συνέβη και σε ολόκληρο το γεωγραφικό χώρο, στον οποίο διαμορφώθηκαν οι ρομανικές γλώσσες» (1857: 313).

Ο Albert Thumb έκανε στα 1892 σαφή αναφορά στη συγγένεια του παλαιοαθηναϊκού ιδιώματος με πελοποννησιακές ποικιλίες, η οποία φαίνεται να πέρασε από τότε μέχρι και σήμερα απαρατήρητη, όπως και η αναφορά του Π. Κοδρικά στα 1818 (βλ. πιο πάνω). Απαριθμώντας τις νεοελληνικές διαλέκτους και κατατάσσοντάς τες σε ομάδες έγραψε:

«Η Πελοπόννησος (εκτός της Τσακωνικής), από την οποία μπορούμε να ξεχωρίσουμε το ιδίωμα των Μανιατών, καθώς και η ομάδα Αθήνας-Μεγάρων-Αίγινας, η οποία ανήκει στην Πελοπόννησο» (1892: 13).

Στην επόμενη σελίδα επαναλαμβάνει τη διαπίστωση με μεγαλύτερη σαφήνεια:

«Ο σημερινός Αθηναίος μιλάει, όπως και ο Μεγαρίτης και ο Αιγινήτης, ένα πελοποννησιακό ιδίωμα» (1892: 14).

Είναι σαφές ότι ο Thumb στο συγκεκριμένο χωρίο δεν αναφέρεται σε προφορική κοινή που θα είχε αρχίσει να σχηματίζεται στην Αθήνα, με βάση τις ποικιλίες της Πελοποννήσου, όπως συνήθως υποστηρίζεται, αλλά στο ιδίωμα των ντόπιων παλαιών Αθηναίων. Στη σελίδα 73 (υποσημ.73) μάλιστα δίνει την απαραίτητη διευκρίνιση παρέχοντας μια ενδιαφέρουσα μαρτυρία για την επιβίωση του ιδιώματος μέχρι τα τέλη του 19^{ου} αι.:

«Όταν μιλάμε για αθηναϊκή διάλεκτο, εννοούμε το ιδίωμα που κυριαρχούσε στην Αθήνα πριν από το 1821 και μιλιέται ακόμα και σήμερα στην παλιά πόλη στη βόρεια πλαγιά της Ακρόπολης (στην Πλάκα)».

Σύντομο άρθρο για το παλαιοαθηναϊκό ιδίωμα, βασισμένο προφανώς σε αναφορές και καταγραφές παλαιότερων μελετητών και κυρίως του Δ. Καμπούρογλου, δημοσίευσε το 1942 στην εφημερίδα «Πρωΐα» ο Ν. Βέης.

Πληροφορίες αντλούνται και από το *Αθηναϊκὸν Ἀρχεῖον* (Διαμάντης 1971), έκδοση αθηναϊκῶν εγγράφων της εποχής της Ελληνικής Επανάστασης. Πρόκειται στην πλειονότητά τους για επίσημα έγγραφα, συντεταγμένα τα περισσότερα σε γενικές γραμμές σε λόγια γλωσσική μορφή, με ελάχιστα διάσπαρτα δημώδη στοιχεία. Περισσότερα διαλεκτικά στοιχεία περιέχουν οι καταγραφές υλικού και οι λογαριασμοί εξόδων που έχουν συνταχθεί από Αθηναίους (μεταξύ αυτών οι φρούραρχοι της Ακρόπολης). Ενδεικτικά:

- Ασυνίζητοι τύποι γενικής ενικού ουδετέρων σε -ι (<-ι(ο)ν): *ζῦγιον* (ζύγι), *θειαφίου* (θειάφι), *σιταρίου* (σιτάρι), *δουφεκίου* (ντουφέκι). Ανάλογοι τύποι καταγράφονται στις ποικιλίες των Μεγάρων, της Αίγινας και της Εύβοιας, γι' αυτό και στα παραπάνω παραδείγματα δεν έχουμε κατά τη γνώμη μου λόγιους, αλλά γνήσια διαλεκτικούς τύπους.

- Τσιτακισμός: *βουλοτζέρια* (βουλοκέρια), *Τζούρκα* (Κιούρκα, Αφίδνες).

- Απλοποίηση συμπλεγμάτων από συριστικό/προστριβές +j/: *πετζά* (πετσιά), *παπούτζα* (παπούτσια).

- Παραγωγή: *σίδερο ραφτάτικο* (ραφτάδικο, του ράφτη, ανάλογοι σχηματισμοί και στην Πελοπόννησο).

Σημαντικό είναι, κατά την άποψή μου, και το ελληνόγλωσσο υλικό από αρβανιτόφωνες περιοχές της Αττικής, όπως είχε επισημανθεί και στο Παντελίδης (2016α), καθώς μάλλον διασώζει στοιχεία της παλαιότερης ελληνοφωνίας της Αττικής. Έτσι, για παράδειγμα, σε συλλογή λαογραφικού υλικού από την Παιανία (Λιόπεσι)² εντοπίστηκαν στοιχεία όπως *πλατέα* (πλατεία), αποβολή ή μη επένθεση /γ/ (π.χ. *κορφολοούμε*, *πηαίνω*, *έτρωε*, *κένταε*), *μαμμήδες* (μαμμές, ο τύπος και σε αρκετές άλλες ποικιλίες π.χ. πελοποννησιακές), *ήμανε* (2x) (ήμουνα), παρακείμενος *είμαι γινωμένη* (έχω γίνει), 3.ΕΝΙΚ. μεσοπαθητικού παρατατικού σε -όνταν(ε) (*γινόνταν*, *εντρεπόντανε*), μόριο *δα*, *πριναριές* (τοποθεσία με πουρνάρια, παραπέμπει σε διατήρηση της αρχαιότερης μορφής της λέξης *πρίνος*).

Τέλος, επιβάλλεται κατά τη γνώμη μου να γίνει αναφορά στην παρουσία στοιχείων της παλαιοαθηναϊκής γλωσσικής ποικιλίας στη λογοτεχνία (βλ. Παράρτημα). Το γενικότερο ζήτημα της παρουσίας διαλεκτικών στοιχείων στη λογοτεχνία σε δημοτική δεν έχει ακόμη διερευνηθεί επαρκώς. Αυτό οφείλεται σε ποικίλους λόγους:

α) Στην ελλιπή καταγραφή αρκετών νεοελληνικών γλωσσικών ποικιλιών, η οποία δεν επιτρέπει τον εντοπισμό στοιχείων τους στην παλαιότερη λογοτεχνία, με αποτέλεσμα πολλά από αυτά να θεωρούνται γενικά και αόριστα ως «δημώδη» (βλ. και την επόμενη παράγραφο).

β) Στην απουσία πλαισίου για τη διάκριση του (κοινού) δημώδους από το διαλεκτικό, το οποίο θα λαμβάνει βέβαια υπόψη τα δεδομένα της εκάστοτε εποχής (ύπαρξη ή μη -σταθεροποιημένης- κοινής και σαφής προσδιορισμός της φυσιογνωμίας της ειδικά σε αντίθεση με τις γεωγραφικές ποικιλίες, κειμενικό είδος κ.ο.κ.), αλλά και τα βιογραφικά στοιχεία του δημιουργού και την τοπική ιστορία. Στην περίπτωση της παλαιάς Αθήνας οι σωζόμενες μαρτυρίες κάνουν λόγο για διατήρηση θυλάκων ομιλητών του ιδιώματος τουλάχιστον μέχρι τα τέλη του 19ου αι. (βλ. πιο πάνω).

Μια περίπτωση συγγραφέα που πιθανότατα είχε εν μέρει παλαιοαθηναϊκές γλωσσικές καταβολές ήταν και ο Κωνσταντίνος Χρηστομάνος (1867-1911), γόνος Έλληνα του εξωτερικού με απώτερη μακεδονική καταγωγή, εγκατεστημένου από το

² Χειρόγραφο υπ' αριθ. 2108 (έτος 1974) του Σπουδαστηρίου Λαογραφίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών. Οι πληροφορητές ήταν γεννημένοι μεταξύ 1878 και 1910.

1862 στην Αθήνα, και Αθηναίας προερχόμενης εκ μητρός από την παλαιά αθηναϊκή οικογένεια Μπενιζέλου. Ο ίδιος ο συγγραφέας γεννήθηκε το 1867 και μεγάλωσε στην Αθήνα σε εποχές κατά τις οποίες η τοπική ποικιλία θα ήταν ακόμη ζωντανή, αν και ο πληθυσμός της πόλης ήταν πλέον ανάμεικτος, ενώ διαδικασίες σχηματισμού κοινής θα είχαν ήδη ξεκινήσει. Στην αθηναϊκή ηθογραφία *Η κερένια κούκλα* (Χρηστομάνος 2016) εντοπίζονται στοιχεία, τα οποία άντλησε με βεβαιότητα από την παλαιά τοπική ποικιλία:

- Ποικίλα: *γούλια* (ούλα), *δραμή* (δραχμή), *αφηγκράζομαι*, προθετικό /a/ (*απερνάω, αρωτάω, ασκάλα* κ.λπ.), *ποκαμισάκι*, *ζουγραφιά*, *στρίποδο* κ.λπ.

- Αντωνυμίες: *ενού* (ενός), *τίποτις*

- Ο συγκριτικός *ομορφύτερος*, γνωστός και από άλλες ποικιλίες (π.χ. πελοποννησιακές)

- Διατήρηση της άτονης αύξησης η- σε περιπτώσεις όπως *ηθέλαμε, ηθέλανε* κ.λπ.

- Σταθερή χρήση του τύπου *ήτονε* στο 3.ΕΝΙΚ. του παρατατικού του *είμαι* και του τύπου *ήτανε* στο 3.ΠΛΗΘ. Πιθανόν αντικατοπτρίζει έως ένα βαθμό την παλαιοαθηναϊκή γλωσσική χρήση. Σημειώνεται ότι ο τύπος *ήτον* μαρτυρείται και στον Π. Σκουζέ (Παπαδόπουλος 1975), αν και σε αυτό το κείμενο χρησιμοποιείται και στον πληθυντικό.

- Σχηματισμός ρηματικών θεμάτων: *ξάστραφαν* (άστραφταν, πρβλ. το μεγαρικό *στράφει*), *έστριφε* (έστριβε) (βλ. Παντελίδης 2011: 66, 2016α: 130).

- Σχηματισμός τετελεσμένων χρόνων στην ενεργητική φωνή με τη μετοχή σταθεροποιημένη στον τύπο σε *-μένα* χωρίς συμφωνία με το αντικείμενο (π.χ. *τις είχε κεντημένα, στο σπιτάκι που 'χανε νοικιασμένα, το 'χε κρατημένα μέσα της, το 'χε παρμένα, το 'χε γεννημένα*). Σε αμετάβητα ρήματα: *ήτονε φερμένη* (είχε έρθει), *ήταν παγαιμένες* (είχαν πάει), *ήτονε βγαλμένο* (είχε βγει) (πρβλ. Παντελίδης 2016α: 131).

- Μεσοπαθητικοί τύποι *ήμασταν* (ήμαστε), *κοιμόσασταν* (κοιμόσαστε, πρβλ. τους παλαιοαθηναϊκούς *είμαστίνα, ήσαστίνα*, τους μεγαρικούς σε *-μαστανε -σαστανε* κ.λπ.) (βλ. Παντελίδης 2011: 58, 2016α: 129).

- Μετοχές: *φιλιώντας* (φιλώντας), με σχηματισμό μη συνοπτικού θέματος ανάλογο με αυτόν που καταγράφεται στην Πελοπόννησο (*φιλιά, λαλιά* κ.λπ.). Επίσης: *τραβιώντας* (τραβώντας, πρβλ. και τα πελοποννησιακά *γλεντιώντα, τραγουδιώντα*. Τέλος, *βαλημένα* (βαλμένα, έτσι και στην Πελοπόννησο).

- Συχνή χρήση τύπων «μετοχής» μεσοπαθητικής μορφολογίας (*γενάμενος, κειτάμενος* κλινήρης, *πηγαινοερχάμενος, σαλευόμενος, στεκούμενος, τα τρεχόμενα* τα συμβάντα). Πιθανόν ο συγγραφέας να επεξέτεινε τη χρήση αυτού του γνωρίσματος προφορικών ποικιλιών της εποχής (της παλαιοαθηναϊκής συμπεριλαμβανομένης) δημιουργώντας καινούργιους σχηματισμούς. Η χρήση πάντως τέτοιων σχηματισμών πιθανόν να ήταν σχετικά εκτεταμένη.³

- Χρήση σχηματισμών με το επίθημα *-τός* αντί μετοχών σε *-μένος*, π.χ. *γεννητή* (γεννημένη), *βαρετή* (βαριεστημένη). Το φαινόμενο εντοπίζεται σποραδικά και στην Πελοπόννησο, ενώ η χρήση σχηματισμών σε *-τός* αντί των μετοχών σε *-μένος* αποτελεί τον κανόνα στην Τσακωνική.

- Παραγωγή: *παιδιάτικα* (παιδικά, παιδιάστικα), *σκοτιδιάζω* (σκοτεινιάζω, σπό σκοτίδι σκοτάδι).

- Το επίρρημα *απανωτού* (το ένα επάνω στο άλλο), το οποίο μαρτυρεί και ο Δ. Καμπούρογλου ως *απαναπανωτού* (1911). Επίσης, *κι απέ* (κι ύστερα), *κι όσο για, μηδά* (σάμπως; μήπως;), *σούρπα* (νωρίς το πρωί). Ακόμη, το *ολότελα* χρησιμοποιείται από τον συγγραφέα μαζί με το αρνητικό μόριο *δεν* για την έκφραση ολικής άρνησης, ακριβώς

³ Βλ. Φάβης (1911: 63-64) σχετικά με τη χρήση τέτοιων σχηματισμών στα συγγενικά του παλαιοαθηναϊκού ευβοϊκά ιδιώματα (*στεκούμενος, βρισκούμενος, ερκούμενος* ← *έρκομαι* (έρχομαι), *καούμενος* ← *κάω* (καίω), *φενγάμενος, πηγαινάμενος, μπορεσάμενος* κ.λπ.

όπως και στις πελοποννησιακές γλωσσικές ποικιλίες: *δε μιλούσαν ολότελα* (καθόλου), *δεν το φοβούνταν ολότελα*, *δε φαινόταν ολότελα* κ.λπ.

- Λέξεις όπως *ματόφλουδα* (βλέφαρα, βλ. Παντελίδης 2016α: 133), *στροφήλος* (ζαλάδα, πρβλ. *ανεμοστροφήλος* ανεμοστρόβιλος), *βολεί* (βολεύει) κ.λπ.

- Εισαγωγή δευτερευουσών ειδικών προτάσεων με το συμπληρωματικό δείκτη *που*, ανεξαρτήτως του αν πρόκειται για γεγονотικές (factive) ειδικές προτάσεις ή όχι: *ήξερα που είχες την Ευρυδίκη κοντά σου* (βλ. Παντελίδης 2016α: 134).

- Απλή αιτιατική με τοπικά επιρρήματα για τη δήλωση τοπικών σχέσεων, στοιχείο γνωστό και από πολλές ποικιλίες (πελοποννησιακές κ.ά.), π.χ. *με το μανάβη από πίσω τον τραγουδιστή* (από πίσω από), *κοντά το ξημέρωμα* κ.λπ.

Πολλά από τα παραπάνω στοιχεία βέβαια (και αρκετά άλλα όπως τύποι γενικής πληθυντικού *γυναικώνε*, *φτωχώνε*, πληθυντικός *αλόγατα* κ.λπ., *αόριστος ήύρα* κ.λπ., *εδανά* *εδά* ακριβώς) ήταν ευρέως διαδεδομένα στην προφορική (αλλά και στη γραπτή) χρήση της εποχής, επομένως θα μπορούσαν να προέρχονται και από την παλαιοαθηναϊκή αλλά και άλλες γλωσσικές ποικιλίες (στερεοελλαδικές, πελοποννησιακές κ.λπ.) και να αποτελούν στοιχείο του διαλεκτικού μείγματος-(προδρόμου) δημόδους αθηναϊκής προφορικής κοινής γενικότερα. Αυτό φαίνεται να υποστηρίζει ο Τέλλος Άγρας, όταν γράφει σχετικά με τη γλωσσική χρήση του Χρηστομάνου:

«Εἶναι χειράφετος κατὰ μέγα μέρος ἀπὸ τῶν φιλολογικῶν πηγῶν τῆς δημοτικῆς τῶν δημοτικῶν ἁσμάτων, τῆς κρητικῆς καὶ τῆς ἑπτανησιακῆς καὶ τῆς δημοτικοφανοῦς λογιότητος τῶν ἐντέχνων τύπων, τῶν εὐρισκομένων ἐντὸς τῶν γραπτῶν μνημείων τῶν ἀνωτέρω διαλέκτων. Ἀντλῶν ἐκ τῆς ζώσης ἀθηναϊκῆς λαλιᾶς, ἀντιπροσωπεύει τὴν ἀστικὴν, ἀθηναϊκὴν, γλωσσικὴν αὐτονομίαν, ἣτις ἐχρησίμευσεν ἔκτοτε ὡς νέα πραγματικὴ ἀφετηρία γλωσσικῆς διαμορφώσεως» (1934: 711).

Σε κάθε περίπτωση η έρευνα θα πρέπει να επεκταθεί και σε άλλα κείμενα με αθηναϊκή θεματική όπως η αθηναϊκή ηθογραφία κ.ά.

3. Νέα στοιχεία του ιδιώματος από τις πηγές

Από τις περαιτέρω μαρτυρίες και πηγές προέκυψαν τα ακόλουθα στοιχεία για την παλαιοαθηναϊκή γλωσσική ποικιλία.

3.1. Φωνητική-φωνολογία

3.1.1. Ασυνίζησία

Στο κείμενο του Π. Σκουζέ εμφανίζεται ο τύπος *χαρτίο* (χαρτί, Παπαδόπουλος 1975: 93). Ο τύπος μπορεί να αποτελεί τεχνητό υποχωρητικό σχηματισμό με βάση τον ασυνίζητο πληθυντικό *χαρτία*. Αν όμως συνδυαστεί με περιπτώσεις όπως *στσουνίο* (σκοινί), *ψωμίο* (ψωμί), που καταγράφηκαν στο συγγενές αιγινήτικο ιδίωμα (Παντελίδης υπό έκδ. α), τότε το ενδεχόμενο να πρόκειται για μια ανάλογη περίπτωση στο παλαιοαθηναϊκό μητρικό ιδίωμα του Σκουζέ είναι πολύ πιθανό (πρβλ. και την περίπτωση *χωρίο* > *χωριό* με διατήρηση του /o/, βλ. Hatzidakis 1892: 314-319). Ταυτόχρονα, ο τύπος *γονέος* (γονιός, Παπαδόπουλος 1975: 131) πιθανότατα διατηρεί την αρχική του ασυνίζησία.

Η αναλογική επέκταση του τέρματος *-έα* αντί *-ία* (βλ. Hatzidakis 1893, Georgacas 1951: 211-219) μαρτυρείται στον σχηματισμό *Δρουγγαρέα*, θηλυκό του *Δρουγγάριος* (αντί *Δρουγγαρία*, στο πρωτότυπο: *Δρουγγαρέα*), που εμφανίζεται σε αθηναϊκή επιγραφή του 856 μ.Χ. (βλ. και Βέης 1942).

3.1.2. Το αρχαίο ελληνικά /y (<v, oi>)

Στην προηγούμενη μελέτη είχαν παρατεθεί μαρτυρίες για τη διατήρηση του φωνήεντος [y] ως φωνολογικού αρχαϊσμού (αρχ. Ελλ. <v> /y/ /y:/ και <oi> /oi/ > ελληνιστικό /y/ /y:/

> μεσαιωνικό /y/) (Παντελίδης 2016: 117-119). Στο μεταξύ εντοπίστηκαν μερικές ακόμη σημαντικές μαρτυρίες για την Αθήνα (και συγγενικές της γλωσσικές ποικιλίες), ενώ η διατήρηση του φωνήεντος επιβεβαιώθηκε και από ηχητικό υλικό προερχόμενο από συγγενικές του παλαιοαθηναϊκού ιδιώματος γλωσσικές ποικιλίες (Παντελίδης υπό έκδ.α, β).⁴ Στη συνέχεια παρατίθενται οι μαρτυρίες που αφορούν μόνο την Αθήνα:

Ο Χριστόφορος Π. Καστάνης από τη Χίο (Castanis, 1814-1866), «διδάσκαλος της αρχαίας και νέας ελληνικής γλώσσας και λογοτεχνίας», έζησε στην Αθήνα μεταξύ 1831 και 1835, παρατήρησε δε το εξής σχετικά με τη γλωσσική ποικιλία των Αθηναίων της εποχής:

«Το *Υ* έχει τον ήχο του [αγγλ.] *ee* στους πιο εκλεπτυσμένους ανθρώπους, πολλές λέξεις όμως που στην Αρχαία Ελληνική γράφονται με αυτό το γράμμα ακούγονται συχνά με την προφορά του γαλλικού *u*, στα *κύριος κυρίος*, ή *κιούριος*, *θυγατέρα* αντί *θυγατέρα*, *ἄχιουρα* αντί *ἄχυρα*, και όπως το *ou* στο *could* στα *ζουράφι*, *φοῦσκα*, αντί *ζυράφι*, *φύσκα*» (1844: 77-78).

Χαρακτηριστική είναι η αβεβαιότητα στην απόδοση του /y/ με το γαλλικό γράφημα <u> και στο ελληνικό αλφάβητο με τα <ου> και <ιου>.

Ο Ernst Curtius έγραψε σχετικά:

«Και το φωνήεν *υ* δεν μεταβάλλεται παντού στο φθόγγο *I*. Σε μερικές περιπτώσεις αντιστοιχεί στο γαλλικό *u*: Π.χ. *τὸ ὑνίον* (το δημώδες *ύνι*), δηλ. το αρχαίο ελληνικό *ῥνις*, μάλιστα από γυναίκες της Αττικής ακούει κανείς την προφορά *gūnaeka*, *achūra*, *kūra*) (=γυναίκα, ἄχυρα, κυρά) (1857: 57).

Ο T. T. Timayenis σημειώνει είκοσι χρόνια αργότερα:

«Η παλαιά προφορά του γράμματος *υ* όπως του γερμανικού *ü* διατηρείται σε αναρίθμητες νεοελληνικές λέξεις, και είναι η επικρατούσα στους σύγχρονους Αθηναίους που προφέρουν *τσῦρὰ* αντί *κυρὰ* (κυρία), *τσῦλίστρα* = *κυλίστρα* κ.λπ.» (1877: 151).

Τα παραδείγματα έχουν προφανώς ληφθεί από τον Δ. Μαυροφρύδη (1871: 34).

Ο ποιητής, συγγραφέας και διπλωμάτης Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής (1809-1892) στη γαλλόγλωσση νεοελληνική γραμματική του μαρτυρεί ότι η πραγμάτωση [y] του <υ> διατηρούνταν ακόμη σε πολλές «λαϊκές» διαλέκτους της εποχής και καταλήγει:

«Έτσι, στην Αθήνα, τα Μέγαρα και αλλού, ο κατώτερος λαός προφέρει τη λέξη *ζύλα* ως *xula*, τη λέξη *κυρά* ως *kura*» (Rangabé 1873: 19).

Ο Ραγκαβής, εφόσον συντάσσει τη γραμματική του στη γαλλική και ως εκ τούτου εφαρμόζει τη γαλλική ορθογραφία, χρησιμοποιεί το σύμβολο <u> για την απόδοση του φωνήεντος [y] και όχι του [u].

Ο γερμανός συγγραφέας, φιλόλογος και γλωσσολόγος Eduard Engel (1851-1938) μαρτυρεί ότι η πραγμάτωση [y] του <υ> αποτελούσε χαρακτηριστικό της προφοράς των «αγροτών της αττικής πεδιάδας», δηλαδή προφανώς του λεκανοπεδίου, στο βαθμό που η περιοχή ήταν ελληνόφωνη (1887: 134).

⁴ Ο S. N. J. Bloch σημειώνει (1826: 129) ότι «το *υ* και το *οι* είναι σε ορισμένες περιοχές της Ελλάδας πραγματικό *ü*, ενώ στη γλώσσα των μορφωμένων ακούγεται όπως ένα *i*». Επισημαίνει δηλαδή ότι η πραγμάτωση [y] είναι γεωγραφικά εντοπισμένη, χωρίς όμως να παραθέτει τις περιοχές αυτές.

Ο Hubert Pernot μετέφερε μαρτυρία για την ακριβή πραγμάτωση των <υ> και <οι>:

«Στην ίδια την Αθήνα μερικά υ και οι προφέρονταν κάποτε με αυτό τον τρόπο, ενώ άνθρωποι που έχουν ακούσει ηλικιωμένους [ενν. Αθηναίους] να έχουν αυτή την ιδιαιτερότητα βεβαιώνουν ότι το φωνήεν ήταν ενδιάμεσο ανάμεσα στο *ü* και το *u*» (1934: 111).

Η μαρτυρία στο βαθμό που είναι ακριβής, παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον σε σχέση με την ακριβή πραγμάτωση που φαίνεται να ήταν [ɥ]. Η ακρίβεια της μαρτυρίας δεν μπορεί βέβαια να ελεγχθεί πλέον, τουλάχιστον σε ό,τι αφορά το παλαιοαθηναϊκό ιδίωμα.

Τέλος, τη διατήρηση του φωνήεντος /y/ μαρτυρεί και ο R. Dawkins στα 1940 για τις ποικιλίες της Κύμης, της παλαιάς Αθήνας, των Μεγάρων, της Αίγινας και της Μάνης (1940: 17).

3.1.3. Στρογγυλή πραγμάτωση του /i/

Η γραφή *τζουβησιά* (Κηφισιά) με <ου> σε αθηναϊκό νοταριακό έγγραφο του 1781 πιθανόν παραπέμπει σε στρογγυλή πραγμάτωση του /i/ ως [y] (ή [ɥ]);, ειδικά σε περιβάλλον πριν από χειλικό σύμφωνο ή/και μετά από ουρανοφατνιακό προστριβές, όπως στο συγκεκριμένο παράδειγμα.⁵ Ανάλογο φαινόμενο έχει εντοπιστεί και σε άλλες συγγενικές ποικιλίες σε παρόμοια ή και άλλα περιβάλλοντα (π.χ. στην Εύβοια και την Αίγινα, ενώ δείγματα της γραφής με <(ι)ου>, η οποία πιθανόν υποκρύπτει ανάλογη πραγμάτωση, διαθέτουμε και από το διαλεκτικό υλικό των Μεγάρων).⁶ Τη στρογγυλή πραγμάτωση του /i/ στη συγκεκριμένη θέση στο ίδιο τοπωνύμιο πιθανόν μαρτυρεί και η χρήση του <υ> στο *Κυβισσ[...]* = Κηφισιά στο αθηναϊκό φορολογικό έγγραφο του τέλους του 12^{ου} αι. (Παντελίδης 2016α: 107).

3.1.4. Επενθετικά φωνήεντα

Στο κείμενο της *Ιστορίας τῶν Ἀθηνῶν* του αθηναίου προκρίτου Ιωάννη Μπενιζέλου (βλ. Μπενιζέλος 1986) μαρτυρείται το *Οσομάν* (Οσμάν).

3.1.5. Απλοποίηση του συμπλέγματος /st/ σε /s/

Το φαινόμενο μαρτυρεί ο Συμεών Καβάσιλας τον 16ο αι., ενώ δείγμα του αποτελεί και η λέξη *φρόσομα* (κάλυμμα του πηγαδιού, *φρέαρ*+*στόμα*) (βλ. Παντελίδης 2016α: 125). Το κείμενο του Παναγή Σκουζέ παρέχει ένα ακόμη πιθανό δείγμα, τη λέξη *σαχτοθήκη*, την οποία ο εκδότης του κειμένου πιθανόν εσφαλμένα διόρθωσε σε *σ(τ)αχτοθήκη*. Η λέξη *στάχτη* μαρτυρείται ως *σάχτη* και στη βορειοανατολική Αρκαδία (επαρχίες Γορτυνίας και Μαντινείας), η μορφή αυτή όμως θα μπορούσε να οφείλεται και σε ανομοιωτική αποβολή του /t/ στην πρώτη συλλαβή.

3.1.6. Τσιτακισμός

Στο κείμενο του Π. Σκουζέ εμφανίζεται ο τύπος *παπουχτζής* (παπουτσής, Παπαδόπουλος 1975: 98). Ο τύπος *παπουχτσής* προϋποθέτει τύπο *παπούκι* (παπούτσι), ο οποίος όντως μαρτυρείται στο ιδίωμα, με τροπή του /k/ σε διαρκές /x/ κατ' ανομοίωση προς το

⁵ Το έγγραφο είναι διαθέσιμο διαδικτυακά από τον ιστότοπο των Γενικών Αρχείων του Κράτους (arχειομνιμον.gak.gr): Κεντρική Υπηρεσία Γ.Α.Κ. / Συλλογή Γιάννη Βλαχογιάννη / Σειρά #001-Κατάλογος Α' συλλογής Γιάννη Βλαχογιάννη / Υποσειρά #005 - Ιδιωτικά Συλλογικά / Φάκελος #191 - Αθηναϊκά / Λήψη #013.

⁶ Στην Εύβοια: *αφ[y]ν-νει* (αφήνει), *γ[y]δια* (γίδα), *δ[y]νει* (δίνει) κ.ά., στην Αίγινα: *μεσ[ɥ]μέρι*, *[y]πα* (είπα), *να [z][ɥ]σετε* (να ζήσετε), *[tʃ][ɥ]γάρα* (τσινάρα) κ.ά., στα Μέγαρα: *έριουξε* (έριξε, πιθανώς *έρ[ɥ]ξε* / *έρ[y]ξε*), *στρούφωμα*, *δρούμες* (δρίμες), *ξεχιούλισμα* (ξεχειλισμα), *συνάχι* (συνάχι), *τσιούτρινος* (κίτρινος) κ.ά.

ακόλουθο προστριβές. Τέτοιοι τύποι ερμηνεύονται συνήθως ως αποτελέσματα υπερδιόρθωσης, στο πλαίσιο της οποίας το [ts] (ή [ʃ]/[tɛ]) επαναναλύθηκε ως αποτέλεσμα τσιτακισμού (*παπούτσι* → *παπούκι*).⁷

Στο κείμενο του Σκουζέ εμφανίζονται επίσης τα *τουφεχτζής* και *καϊχτζής*, τα οποία παράγονται από τα *τουφέκι* και *καϊκι*:

τουφεκ-τσή → *τουφεχ-τσή*

καϊκ-τσή → *καϊχ-τσή*

Δεδομένου ότι τα *τουφέκι* και *καϊκι* θα είχαν υποστεί στη συγκεκριμένη γλωσσική ποικιλία τσιτακισμό (*τουφέτσι*, *καϊτσι*), οι τύποι *τουφεχτσή* και *καϊχτσή* καθίστανται δυσερμήνευτοι, αν δεν είναι αποτελέσματα αναλογίας. Πιθανόν επιβεβαιώνουν την ύπαρξη εναλλαγής [ʃ]/[tɛ] ~ [ɟ] (προστριβούς ~ προσθιωμένου κλειστού) στην πραγμάτωση του /k/ στη θέση πριν από πρόσθια φωνήεντα, όπως είχε υποτεθεί στο Παντελίδης (2016α: 121-122). Στις παραπάνω περιπτώσεις θα είχαμε π.χ. *καϊ*[ʃ]/[tɛ]i ~ *καϊ*[ɟ]i → *καϊχ-τσή*.

3.1.7. Προστριβοποίηση /t/ > /ts/ στη θέση πριν από /i/

Μαρτυρείται στο *αλάτσι* (αλάτι) και εμμέσως στο τοπωνύμιο *Βρωμοφράκι* (**Βρωμοφράτσι* < *φρεάτιον*) (Παντελίδης 2016: 126). Αθηναϊκό έγγραφο καθώς και το κείμενο του Π. Σκουζέ παρέχουν δύο ακόμη παραδείγματα:

παπλωμάτζι (-άτσι, έγγραφο του 1788, Παπαδόπουλος 1975: 87, 114, 130) < *παπλωμάτι(ο)ν*

προβάτζια (-άτσια, στο Παπαδόπουλος 1975: 101) < *προβάτια* (πρόβατα)

Οι τύποι διορθώθηκαν στην έκδοση, εσφαλμένα κατά την άποψή μου, σε *παπλωμα(τά)τζι* και *προβα(τά)τζια* (βλ. σχετικά και πιο κάτω). Ανάλογο υποκοριστικό μαρτυρείται και σε παλαιό άσμα από την Αίγινα: *περισσεμάτσι* (περισσευματάκι, Ηρειώτης 1921: 101).

3.1.8. <γ> αντί <ι>

Στο κείμενο του Σκουζέ εντοπίζονται δείγματα απόδοσης του [j] ως δευτέρου στοιχείου διφθόγγων με <γ>:

βογβοτιλήτζι (1975: 135) (βοϊβοδιλίκι)

βόγδια (βόδια, βόδια)

γαγδουρότοπος, *γαγδουροπίτροπον* (γάδαρος)

γαγάνια (γαϊτάνια)

λεγμόνι-λεγμονιές (λεμόνι, λεμονιές - *λειμόνι*)

μεγτάν, *μεγτάμπασης* (τουρκ. *μειτάν*)

Σε κείμενα προηγούμενων αιώνων, καθώς και σε διάφορες ποικιλίες (Κρήτης, επτανησιακές κ.ά.), καταγράφεται φαινόμενο τροπής του [j] σε [ɣ] (ή [x] πριν από άηχο κλειστό, π.χ. *βοχτώ* (βοηθώ)).⁸ Δείγματα του φαινομένου στις υπόλοιπες ποικιλίες της ομάδας, στην οποία ανήκει η παλαιοαθηναϊκή, δεν έχουν εντοπιστεί.

3.1.9. Μεταθέσεις

Μετάθεση του /r/ μαρτυρείται σε δύο παραδείγματα από το κείμενο του Σκουζέ: *ετρομούσε(ν)* < *ετορμούσε* < *ετολμούσε* και *σκροπισμένοι*.

⁷ Για μια διαφορετική θεώρηση βλ. Παντελίδης (2016α: 121-122).

⁸ Σχετικά με την εμφάνιση του φαινομένου σε παλαιότερα κείμενα βλ. Holton κ.ά. (2019: 24).

3.2. Μορφολογία

3.2.1. Όνομα

Στο κείμενο του Π. Σκουζέ μαρτυρούνται δύο περιπτώσεις αιτιατικής πληθυντικού του αρσενικού άρθρου *τες*:

τὲς πόδες (παράλληλα με *τοὺς πόδας/-ες*) (1975: 91)

ἀπάνου εἰς τὲς δέκα μῆνες

Η χρήση τύπου ίδιου με του θηλυκού καταγράφηκε και στην γειτονική Αίγινα (π.χ. *στις δρόμους, τις μήνους* κ.λπ.) αλλά και σε πολλές άλλες γλωσσικές ποικιλίες.⁹

Ο πληθυντικός *προβάτζια* στον Σκουζέ (1975: 101) παραπέμπει μάλλον σε κλιτικό παράδειγμα *προβάτια > προβάτσια προβατιώνε*, πρβλ. και τα πελοποννησιακά *ελάτια, ελατιώνε*. Εναλλακτικά ο τύπος θα μπορούσε να είναι υποκοριστικό: *προβάτια*, πληθ. ενός **προβάτιον* (βλ. και Georgacas 1951: 199-203).

3.2.2. Αντωνυμίες

Στον Σκουζέ μαρτυρείται η γενική *ενούς* του αόριστου άρθρου (Παπαδόπουλος 1975: 122). Ο τύπος είναι γνωστός από πολλές νεοελληνικές ποικιλίες.

3.2.3. Ρήμα

Αύξηση *ή-* στο *έχουμε* στο *ήκουγα* (*άκουγα*, μαρτυρείται στον Σκουζέ). Ο σχηματισμός καταγράφηκε και στην Αίγινα.

Επίσης, απαντά κατάληξη *-ετε* στο 2.ΠΛΗΘ. του παρωχημένου μαρτυρείται στο περιηγητικό χρονικό του J. Spon (*ήρθετε, εκοπιάσετε*, βλ. πιο πάνω). Η κατάληξη καταγράφεται και στις συγγενικές ποικιλίες της νότιας Εύβοιας, των Μεγάρων και της Αίγινας.

Ο Δ. Μαυροφρύδης κάνει στο *Δοκίμιον* την εξής αναφορά στον σχηματισμό του συνοπτικού στο παλαιοαθηναϊκό ιδίωμα:

«Τὸ καὶ ἄλλοτε κατ' ἐπανάληψιν σημειωθέν, ὅτι ἐν τῇ νεωτέρᾳ ἑλληνικῇ κατὰ τοὺς ἀρχαίους ἀορίστους εἰς *κα* (ἀντὶ *σα*), *ἔθηκα*, *ἦκα* καὶ *ἔδωκα* ἐσχηματίσθησαν καὶ ἄλλοι, οἷοι οἱ *ἔπιακα*, *ἔφθακα*, *ἔποϊκα* ἢ *ποϊκα* [...] Οὕτω π.χ. ἐν Ἀθήναις καὶ ἐν Θηνηᾷ τῆς Κεφαλληνίας *ἔζηκα*, *ἔζωκα*, *ἔζύμωκα*, *ἐφούρνικα* κτλ. ἀντὶ τῶν *ἔζησα*, *ἔζωσα*, *ἔζύμωσα*, *ἐφούρνισα* κτλ.» (1871: 253).

Μία ακόμη μαρτυρία για τον ίδιο σχηματισμό παρέχει και ο Castanis:

«K, among the present Athenians, is often used for σ in the Aorists, *ἔπιακα ἐρώτηκα*» (1844:77).

Αόριστος *επάγησα* (πήγα) μαρτυρείται στον Σκουζέ και σε έγγραφο: *επάγησεν* (πήγε, Παπαδόπουλος 1975: 124), *με πάγησαν* (με πήγαν, Παπαδόπουλος 1975: 106).

Σε ό,τι αφορά τους τετελεσμένους χρόνους στον Σκουζέ εντοπίστηκε η ευρέως διαδεδομένη δομή *ἦτον παγαιμένοι* (Παπαδόπουλος 1975: 96).

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης η μαρτυρία του Ιωάννη Γεννάδιου στον πρόλογο της *Ιστορίας τῶν Ἀθηνῶν* του αθηναίου προκρίτου Ιωάννη Μπενιζέλου περί του σχηματισμού του μέλλοντα, της δυνητικής, και των τετελεσμένων χρόνων στο λόγο των Αθηναίων του ύστερου 18^{ου} και πρώιμου 19ου αιώνα:

⁹ Βλ. και Λεντάρη & Μανωλέσσου (2003) σχετικά με τη χρήση τύπου *τις* στην αιτιατική πληθυντικού του αρσενικού της ασθενούς προσωπικής αντωνυμίας. Βλ. επίσης Παντελίδης (υπό έκδ. α) σχετικά με τη χρήση ανάλογων τύπων στο αιγινητικό ιδίωμα.

«[...] εύρισκομεν ιδιάζοντας συντακτικούς τύπους, ὧν τινας ἐνθυμοῦμαι ἀκούσας παρ' Ἀθηναίων τῶν παλαιότερων ἐκείνων χρόνων, οἷον: *Εὐθὺς ὁποῦ ἤθελε ἰδοῦν· τὰ ἔξοδα ὁποῦ εἶχεν ἀκολουθήσουν· μόλις εἶχεν ἀναπνεύσουν· θέλει τοῦ φανερώσουν· μερικοὶ εἶχεν ἀποθάνουν· εἶχεν ἀφήσουν· θέλει δείξω· θέλω στολίσω· με τὸ νὰ εἰσηκούσθησαν· με τὸ νὰ εἶπε τὴν ἀλήθειαν· νὰ μὴν ἤθελε ἀποτολμήσουν» (Μπενιζέλος 1986: 53).*

Καταγράφονται δηλαδή οι εξής δομές, οι οποίες είναι γνωστές από πολλά κείμενα και γραμματικές παλαιότερων εποχών, αλλά μαρτυρούνται και σε άλλες νεοελληνικές γλωσσικές ποικιλίες:¹⁰

Μέλλοντας:

- Βοηθητικό ρήμα *θέλω* κλιτό + κυρίως ρήμα κλιτό: *θέλω στολίσω*.
- Βοηθητικό ρήμα *θέλω* άκλιτο (στον τύπο του γ' ενικ. του ενεστώτα) + κυρίως ρήμα κλιτό: *θέλει δείξω*.

Δυνητική:

- Βοηθητικό ρήμα *θέλω* άκλιτο (στον τύπο του γ' ενικ. του μη συνοπτικού παρωχημένου «παρατατικού») + κυρίως ρήμα κλιτό.

Στους τετελεσμένους χρόνους, και συγκεκριμένα μόνο για τον υπερσυντέλικο, η μαρτυρία του Ιωάννη Γεννάδιου αλλά και το κείμενο του Ιωάννη Μπενιζέλου καταγράφουν τις ακόλουθες δομές:

- Βοηθητικό ρήμα *έχω* άκλιτο (στον τύπο του 3.ΕΝΙΚ. του μη συνοπτικού παρωχημένου/«παρατατικού») + κυρίως ρήμα κλιτό, στο [+συνοπτικό, -παρωχημένο]. Η δομή αυτή σχηματίζει στο κείμενο, όπως προαναφέρθηκε, μόνο τον υπερσυντέλικο, τόσο στην ενεργητική όσο και στη μεσοπαθητική φωνή:

Ενεργητική: *εἶχεν ἀκολουθήσουν, εἶχεν ἀναπνεύσουν, εἶχεν ἀποθάνουν, εἶχεν ἀφήσουν, εἶχεν ὑποπέσουν, εἶχεν περάσουν, εἶχε γράψουν, εἶχε δώσουν, εἶχε διαθέσουν, δέκα τρεῖς ἡμέραι εἶχε περάσουν, μόλις εἶχεν ἀναπνεύσουν, εἶχε βεβαιώσουν* κ.λπ.

Μεσοπαθητική: *εἶχε συντροφευθοῦν, ἂν εἶχε οἰκονομηθοῦν, πρὸ ὀλίγου εἶχε ψηφισθοῦν, εἶχεν ἀνακουφισθοῦν*. Η δομή αυτή είναι γνωστή και από αρκετές άλλες, μη συγγενικές της παλαιοαθηναϊκής, νεοελληνικές γλωσσικές ποικιλίες όπως π.χ. ηπειρωτικές (Κυριαζής & Σπύρου 2011: 185), και μακεδονικές, ενώ καταγράφεται και σε γραμματικές όπως του φαναριώτη Δημητρίου Καταρτζή (τέλη 18^{ου} αι.). Από την άλλη, δεν έχουν εντοπιστεί καταγραφές και μαρτυρίες για τις ποικιλίες των Μεγάρων, της Αίγινας και της Εύβοιας, οι οποίες συγγενεύουν στενά με την παλαιοαθηναϊκή. Δεν μπορεί στο σημείο αυτό φυσικά να γίνει εκτενής και εις βάθος αναφορά στην προέλευση, την εξέλιξη και την εξάπλωσή της.

Επιπλέον, καταγράφεται δομή με κλιτό τόσο το βοηθητικό όσο και το κυρίως ρήμα: *εἶχαν παρῥησιασθοῦν* (εἶχαν παρουσιαστεί). Η δομή αυτή δεν μαρτυρείται στις συγγενικές τῆς παλαιοαθηναϊκής γλωσσικές ποικιλίες, όπως της Αίγινας και των Μεγάρων. Έχει καταγραφεί όμως για την Εύβοια, αλλά μόνο σε ευχητικές δομές, απαραίτητο συστατικό στοιχείο των οποίων αποτελεί το μόριο να (Φάβης 1911: 55): *να μην εἶχα βρεθού, να μην εἶχαμε γεννηθούμε, να ἔχαμε φύγομε, να μην εἶχανε βρεθούνε* κ.λπ. Οι τελευταίες αυτές δομές μάλιστα πιθανότατα δεν είναι καν ή δεν είναι απαραίτητες τετελεσμένες (π.χ. *να ἔχαμε φύγομε* = να φεύγαμε / να εἶχαμε φύγει (;), βλ. και Τσολακίδης κ.ά. 2016: 197).

Τέλος, στο κείμενο εμφανίζεται και δομή γνωστή και από άλλες πηγές του παλαιοαθηναϊκού ιδιώματος (π.χ. *Καρπάθιος*), αλλά και από πολλές άλλες νεοελληνικές γλωσσικές ποικιλίες, από γραμματικές και από άλλες πηγές. Η δομή αποτελείται από το

¹⁰ Σχετικά με την εξέλιξη και την παρουσία των δομών αυτών σε νεοελληνικές διαλέκτους βλ. Τσολακίδης (2009, 2010) και Τσολακίδης κ.ά. (2016).

βοηθητικό ρήμα *έχω* και τη μετοχή σε *-μένος* κλιτή σε συμφωνία με το αντικείμενο: *ὄσα ἔλειπαν ἀπὸ ὅσον τοὺς εἶχε διωρισμένα, τοὺς εἶχε διωρισμένους, εἶχε βαλμένα σίδηρα.*

Ὅσον αφορά τη μετοχή στο κείμενο του Σκουζέ εντοπίστηκε ένα παράδειγμα σχηματισμού από αποθετικό ρήμα (*διηγώντας*, Παπαδόπουλος 1975: 94), καθώς και μετοχή σε *-οντες* (αντί *-οντας*), όπως στις συγγενικές ευβοϊκές (Φάβης 1911: 62-63) και άλλες ποικιλίες:

Μὲ ὄλον ὁποῦ καὶ αὐτὸς ὄλα αὐτὰ τὰ χρήματα τὰ ἐλάμβανε, παρομοίως καὶ ὄλα τὰ εἰσοδήματά των, τῶν ὑπολοίπων ὄλων τῶν ὑποστατικῶν, καὶ τοὺς ἐγύμνωσεν (κἀμνοντες ἕναν λογαριασμόν, ὑπὲρ τὰς δώδεκα χιλιάδες πουγγιά, γρόσια 6 μιλίονια, πρὸς γρόσια δυὸ τὸ τάληρον, τρία μιλίονια τάληρα ἢ δραχμὲς δεκαοκτὼ μιλίονια) καὶ ἄλλες τυραννίες ἀνγαρείας καὶ τὰ λοιπά (Παπαδόπουλος 1975: 82)

Ὅθεν λοιπὸν ἔγινε ἀπόφαση καὶ μέσα εἰς τρεῖς μῆνας εἰτείχισεν τὴν πόλιν, σμίγοντες τὰ δυὸ τείχη εἰς τὴν Ἀκρόπολιν (Παπαδόπουλος 1975: 137).

Απαντά επίσης τύπος αμετάβατης «μετοχής» μεσοπαθητικής μορφολογίας: *νερὸ τρεχάμενο* (Παπαδόπουλος 1975: 139. Για αντίστοιχους σχηματισμούς στο κείμενο του Κ.Χρηστομάνου βλ. πιο πάνω).

3.2.4. Παραγωγή

Επίθημα *-ξη* αντί *-ση* εντοπίζεται στον τύπο *κράτηξη* στον Π. Σκουζέ. Μαρτυρούνται επίσης υποκοριστικά με το επίθημα *-ίχη* *-όχη* (Βέης 1942): *Μαρίχη* (←*Μαρία*), *Νικόχη* (←*Νίκη*;). Σύμφωνα με τον Καρατζά (1944) το συγκεκριμένο επίθημα σχημάτιζε ανδρωνυμικά. Το ίδιο επίθημα περιέχεται και στο *Παναγία Πελεκαρίχη*, ονομασία μη υπάρχοντος πλέον ναού της παλαιάς πόλης της Αθήνας (Καμπούρογλου 1890: 180-181).

3.3. Λεξιλόγιο

Στο κείμενο του Π. Σκουζέ εμφανίζονται τα εξής άκλιτα: *όντες*, *όντας* (όταν), *ηπέτσεινα(ς)* («επέκεινα», κι ακόμα περισσότερο), *πολλά* (πολύ, έτσι και στην Αίγινα και σε άλλες νησιωτικές ποικιλίες) και *τώρα* (τώρα, τύπος γνωστός από νησιωτικές ποικιλίες).

Στο ίδιο κείμενο καταγράφεται επίσης η σημασία «τελειώνω, αποπερατώνω» του ρήματος *γλιτώνω*, όπως και σε Αίγινα, Κάρυστο, δυτική Κορινθία και αλλού.

4. Συμπεράσματα

Η περαιτέρω έρευνα επί ήδη γνωστών αλλά και επιπλέον πηγών και η ανεύρεση περισσότερων μαρτυριών απέδωσε αρκετά ακόμη ενδιαφέροντα στοιχεία ή επιβεβαίωσε στοιχεία γνωστά από την προηγούμενη συμβολή (2016α), όπως για παράδειγμα τη διατήρηση στην παλαιοαθηναϊκή γλωσσική ποικιλία του φωνήεντος /y/. Η γλωσσική ποικιλία της παλαιάς Αθήνας παραμένει ανοιχτή στην περαιτέρω έρευνα, καθώς μελλοντικά πιθανόν να εντοπιστούν και άλλες πηγές και καταγραφές. Τέλος, από τη μια εντοπίστηκαν μαρτυρίες, όπως του Κοδρικά και του Thumb, οι οποίες διαπιστώνουν στενή συγγένεια της ομάδας Αθήνας-Μεγάρων-Αίγινας με την Πελοπόννησο, από την άλλη όμως αναδείχθηκε εντονότερα και η σχέση της παλαιοαθηναϊκής με νησιωτικές ποικιλίες του Αιγαίου, γεγονός που αναμένεται να έχει επίδραση στην αντίληψή μας για τη διαλεκτική διάρθρωση, αλλά και τη γενικότερη γλωσσική ιστορία του νοτιοελλαδικού χώρου.

Βιβλιογραφία

- Άγρας, Τ. 1934. Χρηστομάνος, Κωνσταντίνος. Στο *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*. Αθήνα: Πυρσός, 711-712.
- Βέης, Ν. 1942. Ἡ παλαιοαθηναϊκὴ δημοτικὴ διάλεκτος. *Πρωῖα* 8/3/1942.
- Bloch, S. N. J. 1826. *Revision der von den neuern deutschen Philologen aufgestellten oder vertheidigten Lehre von der Aussprache des Altgriechischen*. Altona/Leipzig: J. F. Hammerich.
- Castanis, C. P. 1844. *An Essay on the Ancient and Modern Greek Languages*. Andover: Allen, Morrill & Wardwell.
- Curtius, E. 1857. Das Neugriechische in seiner Bedeutung für das Altgriechische sowie für vergleichende Sprachenkunde. *Nachrichten der G.A. Universität und der Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen* 22, 293-316.
- Διαμάντης, Κ. Α. (επιμ.) 1971. *Ἀθηναϊκὸν Ἀρχεῖον*. Ἐν Ἀθήναις: Δῆμος Ἀθηναίων.
- Dawkins, R. M. 1940. The dialects of Modern Greek. *Transactions of the Philological Society* 39, 1-38.
- de Laborde, L. 1854. *Athènes aux XVe, XVIe et XVII siècles*. Paris: Jules Renouard et Compagnie.
- de Marcellus, M. L. J. A. C. 1839. *Souvenirs de l'Orient, tome II*. Paris: Libraire-éditeur Debécourt.
- Depping, G.B. 1823. *La Grèce ou description topographique de la Livadie de la Morée et de l'Archipel, tome I*. Paris: Ferra Jeune.
- Engel, E. 1887. *Die Aussprache des Griechischen*. Jena: Hermann Costenoble.
- Georgacas, D. 1951. Grammatische und etymologische Miscellen zum Spät- und Neugriechischen. *Glotta* 31, 199-235.
- Ηρειώτης, Π. 1921. *Ο χορός της Λαμπρής ιδία εν τη Αιγίνη Παλαιά Χώρα*. Εν Αθήναις: Τύποις Π. Δ. Σακελλαρίου.
- Hatzidakis, G. N. 1892. *Einleitung in die neugriechische Grammatik*. Leipzig: Breitkopf & Härtel.
- Hatzidakis, G. N. 1893. Zur Wortbildungslehre des Mittel- und Neugriechischen. *Byzantinische Zeitschrift* 2:235-286.
- Holton, D., Horrocks, G., Janssen, M., Lendari, T., Manolessou, I. & Toufexis, N. 2019. *The Cambridge Grammar of Medieval and Early Modern Greek*. Vol. I. Cambridge: Cambridge University Press.
- Καμπούρογλου, Δ. Γ. 1890. *Μνημεῖα τῆς ἱστορίας τῶν Ἀθηναίων, τόμος 2ος*. Αθήνα: Τυπογραφεῖο Ἀλεξ. Παπαγεωργίου.
- Καμπούρογλου, Δ. Γ. 1911. Στοιχεῖα ἀθηναϊκοῦ γλωσσικοῦ ἰδιώματος. *Δίπυλον* Β, 16.
- Καμπούρογλου, Δ. Γ. χ.χ. *Ἀθηναϊκά διηγήματα*. Εν Αθήναις: Εκδοτικὸς Οἶκος Ἄγκυρας.
- Καμπούρογλου, Δ. Γ. χ.χ. *Η νεράιδα του κάστρου. Δρᾶμα εἰς πράξεις 4. (Η σκηνὴ εἰς τὰς Ἀθήνας κατὰ τὰ ἔτη 1801-1803)*. Αθήνα: Εκδοτικὸς οἶκος Δ. & Π. Δημητράκου.
- Καρατζάς, Σ. Κ. 1944. Παλαιοαθηναϊκὰ γλωσσικά. *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher* 17, 125-134.
- Κοδρικὰς, Π. 1818. *Μελέτη τῆς κοινῆς ἑλληνικῆς διαλέκτου, τόμος Α΄*. Παρίσι: Ἐκ τῆς τυπογραφίας Ἰ. Μ. Ἐβεράρτου.
- Κυριαζής, Δ. & Σπύρου, Α. 2011. Τα ελληνικά γλωσσικά ιδιώματα της Αλβανίας. *Νεοελληνική Διαλεκτολογία* 6, 175-199.
- Λεντάρη, Τ. & Μανωλέσσου, Ι. 2003. Η εκφορά του ἔμμεσου αντικειμένου στη Μεσαιωνική Ελληνική: Εκδοτικά και γλωσσολογικά προβλήματα. *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα* 23, 394-405.
- Μαυροφρύδης, Δ. 1871. *Δοκίμιον τῆς ἱστορίας τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης*. Σμύρνη: Ἐκ τοῦ τυπογραφείου τῆς Ἀμαλθείας.
- Μπενιζέλος, Ι. 1986. *Ἱστορία των Ἀθηνῶν. (Με προλεγόμενα Ἰωάννου Γενναδίου)*. (Επιμέλεια: Ι. Κοκκώνα & Γ. Μπώκου). Αθήνα: Εκδοτικὴ Ἀθηνῶν.
- Manolessou, I. & Pantelidis, N. 2013. Velar fronting in Modern Greek dialects. In M. Janse, B. D. Joseph, A. Ralli & M. Bagriacik (eds) *MGLDLT 5. Proceedings of the 5th International Conference on Modern Greek Dialects and Linguistic Theory (Ghent, 20-22/9/2012)*. Ghent: Universiteit Ghent, 272-286.

- Παντελίδης, Ν. 2011. Ρηματική κλιτική μορφολογία του μεγαρικού ιδιώματος. *Patras Working Papers in Linguistics* 2, 55-77.
- Παντελίδης, Ν. 2016α. Το παλαιοαθηναϊκό ιδίωμα: Πηγές, μαρτυρίες, χαρακτηριστικά. *Γλωσσολογία/Glossologia* 24, 103-146.
- Παντελίδης, Ν. 2016β. Μια νοτιοελλαδική διαλεκτική ζώνη; *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα* 36, 303-313.
- Παντελίδης, Ν. υπό έκδ. α. Συμβολή στη γλωσσική ιστορία της νότιας Ελλάδας: Αίγινα. Στο Ι. Μανωλέσσου, Ν. Παντελίδης & Γ. Κάρλα (επιμ.) *Λέξεις: Τιμητικός τόμος για την Χριστίνα Μπασέα-Μπεζαντάκου*.
- Παντελίδης, Ν. υπό έκδ. β. Aspects of the history of Ancient Greek /u/ /u:/ (Y) and /oi/ (OI). Evidence from Medieval and Modern Greek. In *Festschrift für Meier-Brügger*.
- Παπαδόπουλος, Θ. 1975. *Η τυραννία του Χατζή-Αλή Χασεκλή στην τουρκοκρατούμενη Αθήνα 1772-1796, όπως την αφηγείται ο Παναγιής Σκουζές*. Αθήνα: Κέδρος.
- Pernot, H. 1934. *Introduction a l' étude dialecte Tsakonien*. Paris: Les Belles Lettres.
- Rangabé, A.-R. 1873. *Grammaire abrégée du grec actuel*. Paris: A. Durand et Pedont-Lauriel.
- Spon, J. & Wheeler, G. 1679. *Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grèce et du Levant*. Vol. II. Lyon: A. Cellier.
- Τσελεμπί, Ε. 1991. *Εβλιά Τσελεμπί, Ταξίδι στην Ελλάδα*. (Επιμέλεια, μετάφραση: Νίκος Χειλαδάκης). Αθήνα: Εκάτη.
- Τσολακίδης, Σ. 2009. Αντιγεγονοτικές περιφράσεις με το ήθελα να. *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα* 29, 413-427.
- Τσολακίδης, Σ. 2010. Αντιγεγονοτικές περιφράσεις με το ήθελα+απρφ. στις νεοελληνικές διαλέκτους. *Proceedings of the 4th International Conference of Modern Greek Language and Linguistic Theory (Chios, 11-14/6/2009)*. Patras: University of Patras, 223-229.
- Τσολακίδης, Σ., Μελισσαροπούλου Δ. & Ράλλη, Α. 2016. Συντελικές περιφραστικές και αντιγεγονοτικές δομές: δεδομένα από μικρασιατικές διαλέκτους. *Πρακτικά του 6ου Διεθνούς Συνεδρίου Νεοελληνικών Διαλέκτων και Γλωσσολογικής Θεωρίας (Πάτρα, 25-28 Σεπτεμβρίου 2014)*, 195-208. Πάτρα: Πανεπιστήμιο Πατρών, 195-208.
- Thumb, A. 1892. *Die neugriechische Sprache, eine Skizze*. Freiburg i. B.: Akademische Verlagsbuchhandlung von J. C. B. Mohr.
- Timayenis, T. T. 1877. *The Modern Greek, its Pronunciation and Relations to Ancient Greek*. New York: D. Appleton & Company.
- von Lingenthal, C. E. Z. 1840. *Dr. E. Zachariä's Reise in den Orient in den Jahren 1837 und 1838*. Heidelberg: J. C. B. Mohr.
- Φάβης, Β. Ι. 1911. *Γλωσσικαὶ ἐπισκέψεις ἀναφερόμεναι εἰς τὸ ἰδίωμα Αὐλωναρίου καὶ Κομιστρῶν*. Ἐν Ἀθήναις: Ἐκ τοῦ τυπογραφείου Παρασκευᾶ Λεωνῆ.
- Χρηστομάνος, Κ. 2016. *Η κερένια κούκλα*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Χρυσοβέργης, Γ. 1839. *Γραμματικὴ τῆς καθ' ἡμᾶς ἐλληνικῆς γλώσσης κατὰ παράθεσιν πρὸς τὴν ἀρχαίαν*. Ἀθήνησι: Ἐκ τῆς τυπογραφίας Ἀγγέλου Ἀγγελίδου.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Στις σελίδες 171-269 του βιβλίου του Καμπούρογλου *Ἀθηναϊκὰ διηγήματα* (χ.χ.) δημοσιεύεται το διήγημα «Ἡ μαρμαρωμένη βασιλοπούλα», το οποίο διαδραματίζεται την εποχή της τουρκοκρατίας, κατά τα ἔτη 1801-1803. Στις σελίδες 210-211 υπάρχει ο παρακάτω διάλογος μεταξύ δύο λαϊκῶν αθηναϊκῶν χαρακτήρων.¹¹ Τα αφηγηματικά μέρη δίνονται ἐδῶ με πλάγια γράμματα, ἐνῶ διατηρεῖται ἡ ὀρθογραφία του πρωτοτύπου:

Ἐνας Ἀθηναῖος πωλητὴς ζυλοκεράτων βουτᾶ τὸ ψωμί του εἰς ἓνα κουροῦπι μὲ νερόν καὶ τρώγει μὲ πολλὴν ὄρεξιν. Ἐνας διαβάτης τοῦ λαοῦ στέκεται, τὸν βλέπει καὶ τὸν παρενοχλεῖ: Ἄς ἀκούσωμεν τί λέγουν.

- ὦρα καλὴ τῆς καλυπόληφτης ὁ γυιός.

- Καλῶς τὸν «στέκα τσ' ἔλιεπε» (= στάσου καὶ βλέπε).

- Τὸ καῦμένο τὸ ψωμάτσι, βουτημένο στὸ νεράτσι τί καλὸ ποῦναι!

- Νὰ μαχαῖρι τσαὶ νερὸ, ψωμί σὰν ἔχεις κάσσε τσαὶ φάε.

- Ὅρεξι πὺ τὴν ἔχεις ὡστόσο. Λιέω πῶς θάχης νὰ φᾶς ἀπ' τὴν ἡμέρα ποῦ ἄρρεβωνιάστησεν ὁ ἄρχοντας ὁ Μιχαλάτσης μὲ τὴν πεντάμορφη ἄρχοντοπούλα τῆς Τζιάς. Τσαὶ οἱ στσιοῦλοι χορτάκανε τότες. Δεν περιμένεις κάνεμου νὰ ξαναφᾶς σὰ θὰ γιουρίση ἀπ' τὴν Πόλη τσαὶ θὰ κάνη τὸ γάμο του, μόνο γιομίζεις τὴν τσουλιά σου μὲ ξεροκόμματα;

- Τόσον τσαιρὸ νὰ βαστάξω νηστικός! ντὰ εἶμαι, χελῶνα πὺ βαστάει μῆνες νηστιτῆ μέσα στὸ χοῦμας; Τσαὶ γιαντὰ δὲν πᾶς τσαὶ σὺ σήμερα στῆς κόρης τοῦ Χειλᾶ τὸ γάμο νὰ χορτάσης;

- Ναὶ, τὸν βρήτσες τὸν τζουμέρτη τὸ Χειλᾶ. Τσαὶ ποια κόρη του παντρεύεται; ἐτσεινή ποῦ παράτησεν ὁ ἄρχοντας ὁ Μιχαλάτσης; ἢ Δάφνη;

- Ὅχι δὰ καῦμένο τσαὶ σύ. Αὐτὴ ἔμεινε ποῦ 'μεινε πιά στὸ ράφι. Ἡ ἄλλη ἢ μικρότερη.

- Αὐτὴ ἢ σιτρίνα; (= κιτρινιάρια)

- Μωρὲ μὲ τῆς κουβέντες ξέχακα τὴ δουλειά μου «Χαρούπια καλὰ, χαρούπια ζουμερά». - ἄς τὰ λιέμε τσαὶ ζουμερά. Πάρτε ἄρχοντες, πάρτε Ἀγάδες.

- Ναί, τὸ τσέφι σου ἔχουν οἱ ἄρχοντες ν' ἀγοράσουνε χαρούπια. Ἐχουνε τσ' ἔχουνε σκοτοῦρες.

- Μωρὲ βουβάσου νὰ κάμω τὴ δουλειά μου! Χαρουπάτσια καλὰ. Φώναξε ντὲ τσαὶ σὺ κατακαῦμένο!

Τὴν στιγμὴν αὐτὴν περνᾶ μία ὠραία χανούμισσα καὶ ὁ τῆς προσκολλήσεως φωνάζει:

- Μωρὲ πρᾶμμα! Να, ποῦ φωνάζω τσ' ἐγώ. Μὰ δὲ μᾶς ζυγώνει κανένας.

- Πᾶμε τὸ λοιπὸς κατὰ τῆς γειτονιές. Ἐδῶ κανένας δὲν ἔχει τὸ νοῦ του. Ὅλο λιένε λιένε τσαὶ τελειωμὸ δὲν ἔχουν.

Μια ἄλλη μακρότερη ἐκδοχὴ δημοσιεύεται στο ἔργο του Δ. Καμπούρογλου *Ἡ νεράιδα του κάστρου* («δρᾶμα εἰς πράξεις 4») (χ.χ.: 62-65). Ο διάλογος διαδραματίζεται στο παζάρι τῆς Αθήνας. Το κείμενο ἐμφανίζει διείσδυση στοιχείων τῆς κοινῆς (π.χ. *τι* ἀντὶ *ντα*, *συ* ἀντὶ *σου*). Διατηρεῖται ἐδῶ ἡ ὀρθογραφία του πρωτοτύπου, ἐνῶ τα αφηγηματικά καὶ ἐπεξηγηματικά μέρη δίνονται με πλάγια γράμματα:

Ἀθηναῖος πωλητῆς.- (Κάθεται χάμω σταυροπόδι. Κρατεῖ ἓνα κουροῦπι γεμᾶτο νερό καὶ βουτάει μέσα ἓνα κομμάτι ξερὸ ψωμί. Μπροστὰ του ἔχει ἓνα καλάθιγεμᾶτο ζυλοκέρατα καὶ τὰ πουλεῖ).

Ἄλλος Ἀθηναῖος .-(ζυγώνει καὶ τοῦ μιλεῖ κοροϊδευτικά). ὦρα καλὴ τῆς καλυπόληφτης ὁ γυιός.

Ὁ Πωλητῆς.- Καλῶς τὸν «στέκα τσ' ἔλιεπε» (= στάσου καὶ βλέπε).

Ὁ Ἀθηναῖος.- Τὸ καῦμένο τὸ ψωμάτσι, βουτημένο στὸ νεράτσι τί καλὸ ποῦναι!!..

Ὁ Πωλητῆς.- (δείχνοντάς του τὸ ψωμομάχαιρο καὶ τὸ κουροῦπι). Νὰ μαχαῖρι τσαὶ νερὸ, ψωμί σὰν ἔχης κάσσε τσαὶ φάε.

Χωριάτσια.- (πουλήτρια κοτοπουλιῶν). Ὅρνιθες, νοσσίδες, πετειναράτσα καλὰ.

¹¹ Μικρὸ ἀπόσπασμα του διαλόγου εἶχε δοθεῖ στην προηγούμενη συμβολή (Παντελίδης 2016α: 110).

Ὁ Ἀθηναῖος.- (πρὸς τὸν πουλητή). Τὸ ξέρεις πῶς με λιένε μένα; Μὲ λιένε ἀρπαχτοπωμᾶ τσαὶ κοφτοδρόμη!...

Ὁ πουλητής.- Τὸ ξέρεις πῶς με λιένε τσαὶ μένα; ἀρπαχτοματουκᾶ τσαὶ κοφτοποδαρᾶ (σηκώνεται καὶ παίρνει τὸ ραβδί του).

Ὁ Ἀθηναῖος.- Σοῦ χωράτεψα ζάβαλι! ...ἴσκα μονάχη εἶσαι; Ἐγὼ σὲ καμαρόνω τσαὶ σὺ θύμωτσες!...

(Ἐξακολουθεῖ νὰ τὸν κοιτάζει).

Ὅρεξι ὅμως ποὺ μοῦχεις ὡστόσο;! Θᾶχης φαίνεται νὰ φᾶς ἀπ' τὸν ἀρραβῶνα τοῦ Ἄρχοντα τοῦ Μιχαλάτση; τσαὶ οἱ σιοῦλοι (= σκύλοι) χορτάκανε τότες. Δὲν περιμένεις κάνε μου νὰ φᾶς πάλι σὰ θὰ γιουρίση ἀπ' τὴν Πόλι, ποὺ πῆγε γιὰ τὸ φηρμάνι, τσαὶ θὰ βλογηθῆ με τὴν Πεντάμορφη, μόνο γιομίζεις τὴν τσουλιά σου με ξεροκόμματα;!

Ὁ πουλητής.- Ντὰ εἶμαι, χελώνα νὰ βαστάξω νηστικός, ὅσο ποὺ νὰ γίνη τσαὶ ὁ γάμος του με τὴ Νεράϊδα;

Ὁ Ἀθηναῖος.- Τί νεράϊδα μοῦ λιές αὐτοῦ; Τὸ πιστεψες τσαὶ σὺ πῶς ἢ γιουναῖκα, ποὺ θὰ πάρη ὁ Ἄρχοντας ὁ Μιχαλάτσης, εἶναι Νεράϊδα; Ἄκουκα νὰ λιένε τσ' ὅλας πῶς εἶναι ἢ Βασιλοπούλα τοῦ Κάστρου. Δὲν τᾶμαθες;... Αὐτὴ, μωρὲ μάτια μου, εἶναι μιὰ ἀρχοντοπούλα ἀπ' τὴν Τζιά. Τὴν ἀρπάκανε, οἱ Κουρσάροι, ἢ φοῦστιας ντέ!... τσαὶ τὴν φέρανε νὰ τὴν πουλήσουνε σ' ἓναν Ἀγᾶ, τσαὶ γὼ δὲν ξέρω γιὰ πόσα πουτζιά... Γιὰ τὸν Ντερβίς-ἀγᾶ ἄκουκα... Τσ' αὐτὸ τὸ λιένε.

Ὁ πουλητής.- Ἐγὼ ἄκουκα νὰ λιένε πῶς τὴν φέρανε γιὰ τὸν Ἀγᾶ- Κουρκούτη.

Ὁ Ἀθηναῖος.- Νὰ κάεσαι, πομπιμένε! Αὐτὸς δὲν μπορεῖ πῶς [=πια] νὰ πάρη τὰ πόδια του τσαὶ σοῦρνεται!...χαρὰ στὸ γαμπρὸ ποῦ βρῆτσε (τὸν φασκελόνει) τοῦτα νᾶχης!...

Ὁ πουλητής.- (ἐξακολουθεῖ). Τσαὶ πῶς τὴν ἐγλύτωσε τὴν κοπέλλα ἀπ' τὰ χέρια τους ὁ Μιχαλάτσης.

Ὁ Ἀθηναῖος.- Τὴν ἐγλύτωσε...τὴν ξαγόρασε. Αὐτὸς τσ' ἐτσεῖνη τὸ ξέρουμε.

Ὁ πουλητής.- Ἐγὼ ὡς τόσο δὲ θ' ἄφινά τὴν ἀρραβωνιαστίτσά μου ἔτσι μονοκοπανιάς σὰν τὸν Ἄρχοντα τὸ Μιχαλάτση, τσ' ἄς εἶμαι τσαὶ γιουρολόγος.

Ὁ Ἀθηναῖος.- Γιὰ τσεῖνη τὴν τσιτρίνα (= κιτρινιάρια;), τὴν κόρη τοῦ Χειλᾶ;

Ὁ πουλητής.- Τσιτρίνα, ξετσιτρίνα, αὐτὴ ἦταν τῆς μοίρας του. Ἐγὼ ἀκόμα τσαὶ ἀληθινὴ Νεράϊδα νὰ μοῦ φανερωνώτανε...

Ὁ Ἀθηναῖος.- Νά! τοῦτα νᾶχης· μωρὲ μοῦτρα γιὰ Νεράϊδα!!

Χωριάτση.- (πουλήτρα αὐγῶν). Αὐγὰ καλά! Αὐγουλάτση καλά!

Ἄλλη χωριάτση.- (πουλήτρα λαχανικῶν). Ἄζούματα (= εἶδος χόρτου)! Καυκαλήθραις!

Ὁ Ἀθηναῖος.- (πρὸς τὸν πουλητὴ τῶν ζυλοκέρατων, σκουντῶντας αὐτὸν ἐλαφρά).

Φώναξε ντέ τσαὶ σὺ, ἄτσερδε!...

Ὁ πουλητής.- Φωνάζεις ἐσὺ γιὰ μένα;

Ὁ Ἀθηναῖος.- Ντὰ μοῦ δόνεις;...Μοῦ δόνεις ἓναν παρᾶ;

Ὁ πουλητής.- Σοῦ δόνω δυὸ χαρουπάτση!

Ὁ Ἀθηναῖος.- Ἄς εἶναι πιά, νὰ λιέμε τσ' ἀπὸ κανένα χωρατό (κάθεται καὶ φωνάζει). Χαρουπάτση καλά! Χαρουπάτση σὰν τὸ μέλι!!!

Ὁ πουλητής.- (φωνάζει). Πάρτε Ἄρχοντες, πάρτε Ἀγάδες!

Ὁ Ἀθηναῖος.- Ναι! Τὸ τσέφι σου ἔχουμε τώρα οἱ Ἀρχόντοι τσαὶ οἱ Ἀγάδες νὰ ἀγοράσουνε χαρούπια. Ἐχουμε τσ' ἔχουμε σκουτοῦρες.

(φωνάζει) Ξουλοτσέρατα ζουμερά!...Ἄς τὰ λιέμε τσαὶ ζουμερά!...

(Περνάει ἀπὸ μπρὸς τους με καμάρι καὶ με νάζια μιὰ χανούμισσα μπαμπουλωμένη· τότες ὁ πουλητὴς σκουντᾶ ἐλαφρὰ τὸν ἄλλον καὶ φωνάζουν καὶ οἱ δυὸ δυνατά).

Μωρὲ πρᾶμμα!!!

(Οἱ μουσικοὶ παῖδον τὸ παίξιμο, σηκώνονται καὶ, ἀφοῦ χαιρετήσουν τοὺς Ἀγάδες, τοὺς Ἄρχοντες καὶ τοὺς Φράγκους καὶ πάρουν φιλοδωρήματα, φεύγουν)

Ὁ Ἀθηναῖος.- Ντὰ λιές; Δὲν πᾶμε καλλιο στὶς γειτονιές; Ἐπᾶ (=εδῶ), κανένας δὲν ψουνίζει.

Ὁ πουλητής.- Πᾶμε!

(Φεύγουν)